

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bursa Örnekleri Işığında Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Plan Tipi

Ciborion Plan Type in Byzantine Religious Architecture Based on Bursa Examples

A. Nazlı SOYKAN^{a*}

^aDr.Öğr.Üyesi, Karabük Üniversitesi, Sanat Tarihi, Karabük / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8611-8936

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Ocak 2022

Kabul tarihi: 28 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Kiborion plan tipi,

Bizans mimarisi,

Bursa,

Bithynia

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 30, 2022

Accepted May 28, 2022

Keywords:

Ciborion plan type,

Bizans architecture,

Bursa,

Bithynia

ÖZ

Marmara Denizi'nin güney kıyıları ve bu denize komşu Anadolu'nun kuzeybatısı tarihi kaynaklarda Bithynia olarak adlandırılmaktadır. Başkent'e yakınlığı, önemli ticaret ve sefer yollarının bölgeden geçiyor olması nedeniyle Bithynia, Bizans siyasi ve dini tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Bölge, 1. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlaşmaya başlamış, sonraki yüzyıllarda Bizans dini yaşamının önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. İznik ve İzmit gibi dini ve siyasi açıdan önemli şehirlerin yanı sıra Gemlik, Mudanya ve Bursa gibi yerleşimler de önemli dini merkezler olmuşlardır. Çalışma konusu Bursa'da kiborion planlı örnekler arasında yer alan, Kumyaka, Başmelekler Kilisesi, Gemlik Kurşunlu Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi ve İznik Yenişehir Kapı yakınındaki kilisedir. Öncelikle yapıların mimari tanımları çizim ve fotoğraflarla desteklenerek yapılmıştır. Ardından plan tipinin ilk örnek ve dağılımları incelenmiş ve kiborion plan tipinin Bizans dini mimarisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The southern shores of the Sea of Marmara and the northwest of Anatolia adjacent to this sea are called Bithynia in historical sources. Bithynia played a great role in Byzantine political and religious history due to its proximity to the capital, and the fact that important trade and expedition routes passed through the region. The region started to become Christian as of the 1st century, and in the following centuries it became one of the most important centers of Byzantine religious life. In addition to religiously and politically important cities such as İznik and İzmit, settlements such as Gemlik, Mudanya and Bursa have also become important religious centers. The subject of the study is Kumyaka, Archangels Church, Gemlik Kurşunlu St. Aberkios Monastery Church and the church near the İznik Yenişehir Gate, which are among the examples with a kiborion plan in Bursa. First of all, the architectural presentations of the buildings were supported by drawings and photographs. Then, the first examples and distributions of the plan type were examined and the place of the kiborion plan type in Byzantine religious architecture was tried to be determined.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: anazlisoykan@karabuk.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Kiborion, which is used as a plan type in architecture in Byzantine Art and as a liturgical element in churches, is "Ciborium" in Latin and "Kiborion" in Greek. Although there are minor differences in meaning depending on the function, the kiborion is generally "an independent structure consisting of a dome or vault rising on columns" (Yıldızalp, 199, p. 346), "the section formed by the dome carried by four columns, which was built to emphasize the importance of the altar" (Bouras, 1991, p. 462) or "an open architectural element supported by four, sometimes six, carriers" (Wessel, 1966, p. 1055). When we examine the examples of the Kiborion application (as a plan type or liturgical element), it is seen that it is used to emphasize the sacred.

The plan type we encounter in three buildings in Bursa is located on a square ground plan and is covered with a pendentive transitional dome resting on four supports in the middle.

When the origin of the plan type is examined, it is seen that it was used for the first time in temples and tomb structures in architecture. Strzygowski (1936, p. 73), Erdmann (1943, p. 40) and Khatchatrian (1971, p. 80) refer to the earliest examples of kiborions transformed from a liturgical element to an architectural scheme in the BC. They argue that it was seen in Persian temples in the 4th century. Sedlmayr (1935, p. 44), Smith (1971, p. 8) and Akurgal (1998, p. 266-267) stated that the architectural scheme was first used in mausoleums in Roman architecture. Grabar (1946, pp. 70, 81-85) stated that this architectural scheme was mostly used in martyriums in the early Christian period, researchers such as Fakhry (1951, p. 20) and Wilkinson (1972, p. 28-30) also supported Grabar's view.

In Anatolia, the kiborion plan type is encountered in the regions of Psidia, Pamphylia, Kilikia Trakheia, Bithynia and Kappadokia, including the capital Istanbul. The type used in temple and tomb architecture in pre-Christian periods was used in martyriums in the early period with Christianity, and in church and chapel architectures in later periods.

The earliest known examples of plan type in Anatolia are seen in two martyriums in Pamphylia. The first is the building in the south of the Side Temples Basilica, dated to the middle of the 5th century to the beginning of the 6th century, and the second is the double structure to the south of the Episcopal Basilica, which is also in Side, dated to the 5-6th centuries (Eyice, 1960, p. 53-60). The earliest known example of the plan type in Istanbul is the Hagios Panteleimon Church on Yuşa Hill. The name of the church was first mentioned in Prokopios' book of Buildings (Prokopios, 1994, p. 38). The historian mentions that there was a superficial martyrion of Saint Panteleimon on the steep promontory protruding on the shore of the Bosphorus while he was on his way to the Black Sea, and Emperor Justinian had the structure demolished and a magnificent church built in its place. In the light of this information, it is possible to date the building to the 6th century, but Eyice considers the materials and technique in the building and states that the building may have been built in the 8th-9th centuries (1954, p. 95). Another example of the plan type is Egirdir in the Psidia region, the Hagios Stephanos Monastery Church on Nis Island. The building is dated to the 8th century (Rott, 1908, p. 88). İvriz, the church near Ambar Stream (Restle, 1979, p. 139), dated to the 9th-10th centuries, Kırşehir, Üçayak Church dated to the 10th-11th centuries (Eyice, 2004, p. 155), and Göreme St. Katherina Church dated to the 11th century (Rodley, 1985, p. 182) are shown as examples of the Kappadokia region of the plan type. The Chora Monastery Church, dated to the 11th centuries (Akyürek, 1996, pp. 25-27) and the Methamorphosis Church in Burgazada, dated to the 11th-12th centuries, are among the 11-12th century examples of the kiborion plan type in Istanbul (Özcan-Özyurt, 1998, p. 69-73). Cilicia Tracheia examples of the plan type are the 6th century Silifke, Boğsak Island Chapel (Özyurt-Özcan, 2002, p. 111) and the 12th century Alanya, Cilvardo Cape Monastery Chapel (Özyurt-Özcan, 2002, p. 106).

As a result, the kiborion emerges as an element in Christian art that emphasizes the sanctity of these parts by rising above the altar in front of the apse or over the tombs in the churches. The desire to emphasize this sanctity was reflected in the architecture over time. In Byzantine architecture, the kiborion plan, which is seen primarily in tomb structures and baptisteries, was also preferred in church architecture from the 5th to the 13th centuries. The majority of the buildings either did not survive or survived at the foundation level. Kумыака Archangels Church and Kurşunlu St. Aberkios Monastery Church, which are the subjects of the study, have survived to the present day in better condition than the church near the İznik Yenişehir gate. Although the Kiborion plan type is not suitable for expansion as a plan, it was expanded by making additions to the Kумыака Archangels Church in the process. However, it is possible to say that the kiborion plan type was not only used in Byzantine religious architecture, but also continued to be used in religious and civil buildings of the Turkish and Islamic periods.

Giriş

Bizans Sanatı'nda mimaride plan tipi, kiliselerde ise liturjik bir eleman olarak kullanılan kiborionun Latince "Ciborium", Yunanca "Kiborion"dur. İşleve bağlı olarak küçük anlam ayrımları olsa da kiborion, genellikle "sütunlar üstünde yükselen bir kubbe ya da tonozdan oluşmuş bağımsız strüktür" (Yıldızalp, 199, s. 346), "altarın önemini vurgulamak için onun üzerine kaplayacak biçimde yapılmış dört sütunun taşıdığı kubbeyle oluşturulmuş bölüm" (Bouras, 1991, s. 462) ya da "dört, bazen altı taşıyıcı tarafından desteklenen etrafı açık bir mimari eleman" (Wessel, 1966, s. 1055) olarak tanımlanmaktadır. Kiborion uygulamasının örneklerini (plan tipi ya da liturjik eleman olarak) incelediğimizde, kutsal olanı vurgulama amaçlı kullanıldığı görülmektedir.

Bursa'da üç yapıda karşımıza çıkan plan tipi, kare bir zemin planı üzerinde yer almakta ve ortada dört desteğin üzerine oturan pandantif geçişli kubbe ile örtülmektedir.

Plan tipinin kökeni incelendiğinde, mimaride ilk defa tapınaklarda ve mezar yapılarında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Strzygowski (1936, s. 73), Erdmann (1943, s. 40) ve Khatchatrian (1971, s. 80) liturjik elemandan mimari şemaya dönüştürülen kiborionların en erken örneklerine M.Ö. 4. yüzyılda Pers tapınaklarında görüldüğünü savunmaktadırlar. Sedlmayr (1935, s. 44), Smith (1971, s. 8) ve Akurgal (1998, s. 266-267) mimari şemanın Roma mimarisinde ilk olarak mausoleumlarda kullanıldığını belirtmişlerdir. Grabar (1946, s. 70, 81-85) bu mimari şemanın erken Hıristiyanlık döneminde en çok martyriumlarda kullanıldığını belirtmiş, Fakhry (1951, s. 20) ve Wilkinson (1972, s. 28-30) gibi araştırmacılar da Grabar'ın bu görüşünü desteklemişlerdir.

Plan tipi çeşitli dillerde, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı isimlerle tanımlanmıştır. Wulff bu tipteki yapıları "Kreuzkuppelkirche" başlığı altında değerlendirmiş ve bu tipin en erken örneklerinin Sige Başmelekler Kilisesi, Nis Adası Stephanos Kilisesi ve Kırşehir Üçayak Kilise olduğunu belirtmiştir (1914, s. 458). Ebersolt da bu tür yapıların "Kreuzkuppelkirche" başlığı altında incelenmesi gerektiğini ve Wulff'un görüşlerine katıldığını belirtmiştir (1934, s. 29-30). Hamilton, "Domed Squares" başlığı altında incelediği bu tipteki yapıların erken örneklerine Bithynia'da (Sige, Başmelekler Kilisesi), Philadelphia'da, Sardis'de, Galatia'da (Kırşehir, Üçayak Kilise) ve Nis Adası, Stephanos Kilisesi'nde görüldüğünü belirtmiştir (1933, s. 110). Hamilton'ın bu görüşü Davies tarafından desteklenmiştir (1953, s. 64). Krautheimer "the atrophied Greek cross" başlığı altında incelediği plan tipine örnek olarak Khora Manastırı Kilisesi'ni, Ereğli'deki ve Yuşa Tepesi'ndeki yapıları göstermektedir (1965, s. 242-243). Bu görüş Mercangöz (1992, s. 82-83) ve Ousterhout (1985, s. 266-270) tarafından desteklenmektedir. Plan tipi ilk olarak Eyice tarafından "kiborion mekanlı" olarak adlandırılmıştır (1954, s. 194; 2004, s. 125-167). Eyice, kiborion mekanlı yapıların Hıristiyan sanatının erken dönemlerinden itibaren Bizans sanatının her döneminde önemli olduğunu ve Paleologoslar döneminin dehlizli kiliselerinde de yeni bir mimari şeklin özünü oluşturduğunu belirtmiştir (1980, s. 109).

Bursa Örnekleri

İlk inşa evresi 8. yüzyıla tarihlenen Kumyaka (Sige), Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi, 11.-12. yüzyıllar arasına tarihlenen Gemlik Kurşunlu (Elegmi) Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi (Ötügen, Durukan, Acun ve Pekak, 1986, s. 76-77) ve 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlenen İznik Yenişehir Kapı yakınındaki kilise (Eyice, 1983, s. 158) bu plan tipinin Bursa örnekleri arasında yer almaktadır.

Kiborion plan tipinin Bursa örneklerinden ilki, şehrin 36,6 km. kuzeybatısında, Mudanya ilçesinin 6,5 km. batısında, Tirilye'nin 5 km. doğusunda, Kumyaka (Sige) Beldesi sınırları içerisinde yer alan Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi'dir (Resim 1-2).

Resim 1: Kumyaka, Başmelekler Kilisesi,

Güneybatıya Bakış

Resim 2: Kumyaka, Başmelekler Kilisesi,

Doğuya Bakış

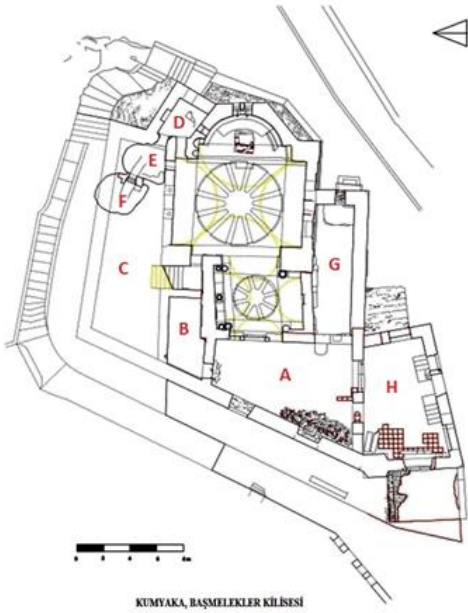
Yapıyla ilgili ilk bilgiler seyyahlar tarafından aktarılmıştır. İngiliz seyyah Dr. John Covell 1675-1677 yılları arasında İstanbul'dan başlayarak karayolu ile Edirne, Bursa ve çevresi ile İzmir'e, deniz yoluyla Marmara Denizi'nin güney kıyılarına gezerek Çanakkale'ye kadar gitmiştir. Araştırmacının gezi notları 1998 yılında Jean Pierre Grégoire'in editörlüğünde yayımlanmıştır. Covell gezi notlarında 10 Ekim 1675 tarihinde Sige'ye geldiklerini, burada Aziz Mikhael'e adanmış Hagios Strategos olarak adlandırılan, tuğla ve taştan yapılmış kubbeli bir "Yunan kilisesi" olduğundan, güneyde de "Christos" adı verilen ve mucizevi tedaviler gerçekleştiren bir ayazma olduğundan bahsetmiştir (1998, s. 142, 216). Jacob Spon ve George Wheler yayınlarının birinci cildinde Sige'den geçtiklerini, burada Başmelek Mikhael'e adanmış bir kilise bulunduğunu ve bölgede de kutsal bir su kaynağının olduğunu belirtmektedirler (1678, s. 275). MacFarlane, 1847-1848 yılları arasında Türkiye'ye yaptığı gezileri kaleme almıştır. Kumyaka'ya yaptığı yolculuğu anlatan araştırmacı yapının bölümlerinden, duvar resimlerinden ve yapının inşa tarihinden bahsetmiştir. Araştırmacı, yapıdaki akıl hastalarının iyileştirildiği hücre üzerinde oldukça durmuştur. Yayın Başmelekler Kilisesi ve çevresindeki günlük yaşamı da anlatması bakımından oldukça önemlidir (1850, s. 86-92). Texier, Mudanya'nın batısındaki köyde incir ağaçlarının çok olmasından dolayı Siği (İncirler) olarak anıldığından, köyde Aziz Michael'e ithaf edilen bir Rum kilisesinin bulunduğu ve eski haritalarda köyün Seguino adıyla anıldığından bahsetmektedir (1862, s. 114). M. Kleonymos ve K. Papadopoulos Yunanca yayınlarında Sige'de 300 Ortodoks Hıristiyan ailenin yaşadığını, köyde bir Yunan İlkokulu'nun olduğunu ve halkın da Mudanya Körfezi'ndeki zeytinlerin ticareti ile geçimlerini sağladıklarını belirtmişlerdir. Yayında Başmelekler Kilisesi'nden "Taksiarkhi mabedi" olarak bahseden araştırmacılar, yapının Konstantin Porfirogenetos zamanında inşa edildiğini, Konstantin Paleologos ve daha sonra da Padişah Mahmut tarafından onarıldığına değinmişlerdir (1867, s. 149). Hamilton, Pagan tapınaklarında ve Hıristiyan kiliselerinde hastalıkların nasıl iyileştirildiğini araştırdığı yayınında Cyzicus başlığı altında Başmelekler Kilisesi'ndeki hastaların iyileşme süreçlerinden ve benzer uygulamaların olduğu yapılardan bahsetmektedir (1906, s. 219-221). Hasluck, makalesinde Tirilye'deki yapılardan, Kumyaka, Başmelekler Kilisesi'nden ve Bithynia Bölgesi'nde bulunan yerleşim yerlerinden bahsetmiştir. Yayında Kumyaka'nın konumu ve komşu yerleşim yerleri belirtilmiş, yapının inşa edilmiş efsanelerine, günümüzde yok olan yazıtlarına ve mimarisine değinilmiştir. Yayın, yapının bilinen ilk planını içermesi açısından oldukça önemlidir (1906/7, s. 294-298). Bates, Erken Hıristiyan, Bizans ve Ortaçağ dönemi yapılarını genel olarak tanıttığı yayınında, Bithynia'daki yapıların Hasluck

tarafından araştırıldığını belirtmektedir. Tirilye'deki Fatih Cami'nin ve Kemerli Kilise'nin plan tiplerine değinen araştırmacı, Sige Başmelekler Kilisesi'nin 780 yılında inşa edildiğini, naosun ve apsisin orijinal kalabildiğini, diğer eklentilerin ise modern dönem eklentileri olduğunu söylemektedir (1909, s. 232-233). Hasluck, Başmelekler Kilisesi'nden Aziz Mikael Kilisesi adıyla bahsetmekte, güneyde ve kuzeyde üst katlarda bulunan Aziz Haralambos ve Aziz Nikolaos Şapeli'nin parekklesion olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı yayınında, özellikle akıl hastalarının kilisede şifa bulmaya geldiklerini, iyileşme süreçlerindeki diyetlerini ve hem Rumlar hem de Türkler tarafından kilisenin iyileştirme gücünün olduğuna inanıldığını anlatmaktadır (1910, s. 62-64). Millingen, yayınında İstanbul'daki Bizans Dönemi kiliselerinin tarihçelerini ve mimari özelliklerini benzer örnekler doğrultusunda incelemiştir. Araştırmacı yayınında Khora Manastırı'ndan bahsederken Kumayaka'daki Başmelekler Kilisesi ile benzer örnekler olduğunu belirtmiş ve yapının Hasluck tarafından çizilen planını kullanmıştır (1912, s. 316). Wulff, Geç Hıristiyan ve Bizans Sanatı'nı incelediği yayınında, Kapalı Yunan Haçı plan tipinin Hıristiyanlığın erken döneminde Anadolu'da yaygın bir biçimde görüldüğünü, plan tipinin 8. ve 9. yüzyıllarda da kullanıldığını belirtmektedir. Bu tipin en erken örneklerinin Sige Başmelekler Kilisesi, Nis Adası Stephanos Kilisesi ve Kırşehir Üçayak Kilise olduğuna değinen araştırmacı, Başmelekler Kilisesi'nin merkez mekandaki kubbesinin ve apsisinin orijinal olarak günümüze gelebildiğini belirtmiştir (1914, s. 458). Hasluck, 1929 tarihli yayında Sultanların yönetiminde Hıristiyanlığı ve Müslümanlığı incelemiştir. Araştırmacı Başmelekler Kilisesi'ni iyileştirici özelliklerinden dolayı Müslümanlar tarafından sık sık gidilen kiliseler başlığı altında ele almıştır. Yapılarla ilgili ayrıntı vermeyen Hasluck, Müslümanlar tarafından iyileştirici özelliği olan Ortodoks kiliselerinin isimlerini de bu başlık altında belirtmiştir (1929, s. 66-67). Bizans dönemindeki mimari planları ve süslemeleri incelediği yayınında Hamilton, Bithynia'da (Sige, Başmelekler Kilisesi), Philadelphia'da, Sardis'de, Galatia'da (Kırşehir, Üçayak Kilise) ve Nis Adası'nda (Stephanos Kilisesi) bulunan bazı yapıların planlarının değişik olduğunu ve bu yapıların "Domed Squares" başlığı altında incelenebileceğini belirtmiştir (1933, s. 110). Menthon, yayınında en büyük sorunun yapının tarihlendirilmesi ve bölgenin adı olduğunu belirtmektedir. Yapıda bulunan kitabeler doğrultusunda yapının tarihlendirilmesine değinen araştırmacı, Tirilye ve Mudanya'da bulunan yapıların tarihsel süreçlerini inceleyen arkeologların hagiograf metinlerine baktıklarını belirtmektedir (1935, s. 183-184). Buchwald, makalesinde yapı ile ilgili daha önce yapılan çalışmalardan bahsetmiş ve yapıyı ilk kez 1965 yılının yazında sonra da 1966 yılının yazında yapıya gittiğini belirtmiştir. Araştırmacı, yapının mimari özelliklerine değinmiş ve yapıyı İznik Koimesis Kilisesi'nin, Ankara Klemens Kilisesi'nin ve Selanik Ayasofyası'nın içinde bulunduğu kiliseler arasında ele almıştır. Yayın yapının örtü sistemi hakkında bilgi vermesi ve yapının yayımlanan ilk kesitlerini içermesi açısından önemlidir (1967, s. 305-308). Foss, makalesinde yapının tarihlendirilmesi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Araştırmacı, Hasluck tarafından yayımlanan ve günümüzde yok olan kitabelerden ve naosta yer alan monogramlı sütün başlıklarından yola çıkarak yapıyı 780 yılına tarihlendirmiş ve yapıdaki restorasyon dönemlerine öneri getirmiştir (1967, s. 309-317). Büyükoğen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde lisans tezi olarak hazırladığı "Tirilye ve Siyi'deki Bizans Kiliseleri" başlıklı çalışmada bölgedeki Bizans Dönemi kiliselerini incelemiştir. Bölgenin tarihçesine kısaca değinen araştırmacı Başmelekler Kilisesi'nin sorunlarına, mimari-plastik eserlerine ve malzeme-teknikğine değinmeden yapıyı tanıtmıştır (1969). Buchwald'ın 1969 tarihli kitabı Başmelekler Kilisesi'nin tanıtıldığı ilk ve tek monografik yayındır. Kitap, yapı hakkında günümüze kadar yapılmış en ayrıntılı çalışma olmasından dolayı önem taşımaktadır. Araştırmacı, yapıyı bölümlere ayırmış, bu bölümleri ayrı ayrı ele almış, yazıtlardan, malzeme teknikten ve geçirdiği onarımlardan yola çıkarak yapının sekiz inşa evresi olabileceğini belirtmiştir. Buchwald 1967 tarihli makalesinde kullandığı plan ve kesitleri bu yayınında da kullanmış, yapıdaki duvar resimlerine değinmiştir. Araştırmacı

yapının plan tipini yanlış olarak İznik Koimesis Kilisesi'nin, Ankara Klemens Kilisesi'nin, Selanik Ayasofyası'nın vb. içinde bulunduğu plan tipinde değerlendirmiştir. Yayında yapıda bulunan iki monogramdan birisi okunmuş, diğeri ise okunamamıştır. Yayının sonunda Clive Foss'un 1967 tarihli makalesine yer verilmiştir (1969). Mango ve Ševčenko, yayınlarında Marmara Denizi'nin güneyinde yer alan bir grup kilise ve manastırı incelemiştir. Makalede Başmelekler Kilisesi ile ilgili ayrıntılı bilgi mevcut değildir ancak yapının ilk olarak Hasluck tarafından incelendiği ve yayımlandığı ve yapı hakkında Buchwald tarafından monografik bir çalışma yapıldığı belirtilmiştir (1973, s. 235). Janin, Bizans İmparatorluğu'nun önemli merkezlerindeki kiliseleri ve manastırları incelediği yayınında Bithynia başlığı altında Başmelekler Kilisesi'ni de tanıtmıştır. Yapının kitabesinden yola çıkarak inşa ve onarım dönemlerinden bahseden araştırmacı, yapıda bulunan sütun başlıklarındaki monogramlardan yola çıkarak yapıyı 8. veya 9. yüzyıllara tarihlendirmektedir (1975, s. 183-184). Tunay, yayımlanmamış doktora tez çalışmasında Türkiye'deki Bizans Dönemi'ne ait yapılara taş ve duvar tekniğine göre tarihlendirme önerileri getirmiştir. Yayında öncelikle yapılar kısaca tanıtılmış, yapıların malzeme ve tekniğine değinilmiştir. Araştırmacı Başmelekler Kilisesi'nin malzeme ve tekniğini 8. yüzyıl yapıları olarak incelediği Bergama Akropolündeki surlar ile Athena kutsal bölgesindeki sur parçası, Ankara Klemens Kilisesi, Silifke Barakçı Kalenin Bizans devri inşaatı, Yalova Kara kilisenin kuzeydeki apsisi, Demre Aziz Nikolaos kilisesinin kubbeli bazilika olarak düşünülen ikinci yapı devresi, İstanbul karasurları üzerindeki 740 tarihli onarım ve Ayairini Klisesi'nin 740 tarihli yeniden yapılış dönemi içerisinde karşılaştırmalı olarak ele almıştır (1984, s. 196-197, 329). Buchwald, Batı Anadolu'nun genel mimari özelliklerini tartıştığı yayınında plan tiplerinin gelişimlerini ele almıştır. Başmelekler Kilisesi'ni kapalı Yunan haçı plan tipinin öncülleri arasında ele aldığı yayınında yapının mimarisinin muhtemelen yarım kalmış olabileceğinden ve yapıdaki eklemelerden bahsetmektedir (1984, s. 219). Ötügen, Durukan, Acun ve Pekak, Bursa ve ilçelerindeki vakıf abideleri ve eski eserleri inceledikleri yayınlarında Başmelekler Kilisesi'ne de değinmişlerdir. Yayında yapının tarihçesi, geçirdiği onarımlar ve plan tasvirleri yer almaktadır (1986, s. 473-476). Foss, Oxford Bizans Leksikonu'nun III. cildinde Sige maddesinde Başmelekler Kilisesi'nin bulunduğu yeri belirtmiş ve günümüzde kaybolan kitabeden bahsetmiştir (1991, s. 1893). Buchwald, 1991 yılında Sige ve Tirilye'ye yaptığı ziyareti bir sayfalık bir notla anlatmıştır. Yayında iki yerleşim yerinde bulunan yapıların 1964 yılından 1991 yılına kadar çok fazla değişmediği, bölgelere yeni evlerin yapıldığı, eskilerin ise yenilendiğini yine de dokunun bozulmadığı belirtilmiştir. Araştırmacı notunda Kumyaka Belediye Başkanı ile tanıştığını, kendilerine yazdığı kitaptan bir kopya verdiğini ve bölge sakinlerinin kiliseyi restore ettirmek istediklerini fakat bunun için para kaynağı bulamadıklarını belirtmiştir (1992, s. 323). Köroğlu, yayımlanmamış doktora tezinde Bizans Sanatı'nda İkonoklazma Dönemi dini, sivil ve askeri mimari açısından incelemiştir. Araştırmacı Başmelekler kilisesinin Kubbeli Haç plan özelliklerinde olduğunu belirtmiş ve yapıdaki duvar resimlerine değinmiştir (1994, s. 74-77). Dennert, 780 yılına tarihlediği Başmelekler Kilisesi'nde altı tane basit tipte sütun başlığı bulunduğunu fakat bu başlıklarının kilisenin orijinalinde olup olmadıklarının, sonraki bir restorasyonda yeniden kullanılıp kullanılmadıklarının ve başka bir yerden getirilip getirilmediklerinin belli olmadığına değinmektedir. Araştırmacı, sütun başlıklarındaki bezemelerden bahsettikten sonra monogramların yazı tipinden yola çıkarak, başlıkların 8.-9. yüzyıla tarihlendiklerini belirtmektedir (1997, s. 41-42). Brubaker ve Haldon, yayınlarında Başmelekler Kilisesi'nin kubbeli bazilikal planını yansıttığını, pastaforium hücrelerinin ve yan apsilerinin olduğuna dair bir kanıt olmadığını, kuzeydeki üçlü açıklığın kilisenin orijinalinde güneyde de olduğunu, Buchwald'ın kiliseyi tarihlendirirken Hasluck'ın görüşlerinden yararlandığını belirtmişlerdir (2001, s. 10). Bizans Mimarisi'nin gelişiminden örneklerle bahseden Mango, yayınında Başmelekler Kilisesi'nin 780 yılına tarihlendiğini belirtmiş ve

yapının kısaca mimari tasvirini yapmıştır (2006, s. 142). Pekak, Fatih Cami'ni benzer örneklerle karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı yayınında, Fatih Cami'de bulunan apsis nişlerini benzer örneklerle karşılaştırmıştır. Benzer örnekler arasında Başmelekler Kilisesi'nin apsis nişlerine de değinmiştir (2009, s. 160-161).

Yapı ortada naos, naosun kuzeyinde C Mekanı (Aziz Haralambos Şapeli), kuzeydoğusunda D Mekanı (Kuzeydoğu Mekan) ve bu mekanın kuzeybatısında doğu batı doğrultusunda E ve F Mekanları (Kayaya Oyulmuş İki Mekan), naosun güneyinde G Mekanı (Aziz Nikolaos Şapeli), batısında narteks ve A Mekanı (Eksonarteks), A Mekanının kuzeyinde B Mekanı (Anargyri/İyileştirme Hücresi) ve güneyinde H Mekanından (Giriş Mekanı) ibarettir (Çizim 1). Yapının ilk inşa evresi olan kiborion planlı ana mekan, günümüzde kaybolan kitabeğe göre 8. yüzyıla tarihlenmektedir.

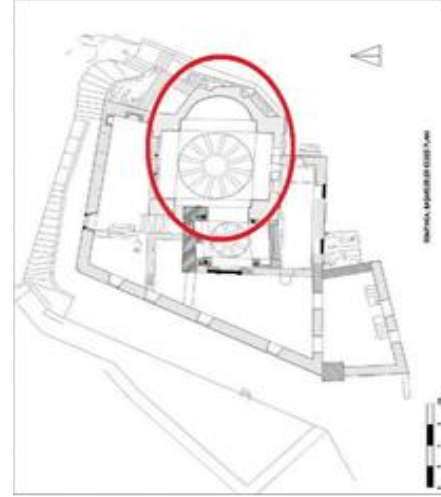

Çizim 1: Başmelekler Kilisesi, Plan (Çizen: YPD, Genim-2016)

Yapı topluluğunun merkezinde doğu batı doğrultusunda kiborion planlı naos yer almaktadır. Kareye yakın dikdörtgen ana mekan dik eksenlerde haç kollarıyla genişletilmiştir. Naosun kuzey duvar üst seviyesinde üçüz pencere (tribelon) düzenlemesi bulunmaktadır (Resim 3-5, Çizim 2). Naos doğuda dıştan üç cepheli, içten yarım daire bir apsisle sınırlanmaktadır. Apsis doğu duvarında eksende ikiz pencere düzenlemesi ve pencerelerin bitiminde kathedra bulunmaktadır.

Resim 3: Naos, Kuzeydoğuya Bakış

Çizim 2: Naos ve Apsis (Çizen: YPD, Genim-2016)

Resim 4: Naos, Kuzeybatıya Bakış

Resim 5: Naos, Güneybatıya Bakış

Naos köşelerde duvar payelerinin taşıdığı pendentif geçişli, yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür (Resim 6).

Resim 6: Naos, Kubbe

Bursa'daki kiborion planlı ikinci yapı şehrin 28 km. kuzeyinde, Mudanya ilçesinin 14 km. doğusunda, Gemlik ilçesinin 17 km. güneybatısında Kurşunlu beldesi sınırları içinde yer alan Kurşunlu (Elegmi) Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi'dir (Resim 7-8).

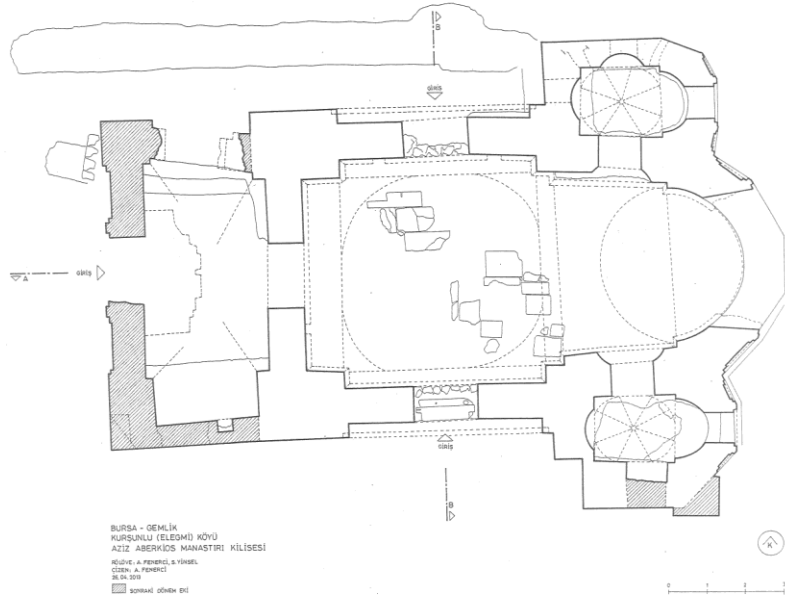
Resim 7: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı
Kilisesi, Güneybatıya Bakış

Resim 8: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı
Kilisesi, Batıya Bakış

Yapı ile ilgili ilk bilgilere 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgede araştırma yapan Kleonymos ve Papadopoulos'un Yunanca yayınlarında ulaşılmaktadır. Araştırmacılar yapının konumundan, küçük bir yapı olduğundan ve ziyaretlerinden kısa bir süre önce yapının onarılmış olduğundan bahsetmektedirler (1867, s. 150-152). Kitabında Uludağ ve Bursa çevresindeki yerleşimlerde bulunan manastır ve kiliseleri tanıtan din adamı Menthon yapının konumuna kısaca değinmiştir (1935, s. 27-44). Ramazanoğlu 1953 yılında Selanik'te Bizans Kongresi'nde bildiri olarak sunduğu yayınında yapının mimarisi ve resim programının mevcut durumu hakkında kısaca bilgi vermiştir (1955, s. 440-442). Yapıyla ilgili yayımlanmış en kapsamlı yayın Mango tarafından gerçekleştirilmiştir. Mango, komplekse ait typikon ve diğer kaynakları mimari verilerle birlikte değerlendirmiş ve kilisenin mimari plan özelliklerine, resim programına ve kilisenin tarihçesine kısaca değinmiştir (1968, s. 169-176). Mango ve Ševčenko Marmara Denizi'nin güney kıyılarındaki bazı kilise ve manastırları toplu olarak inceledikleri yayınlarında, yapının konumu ve tarihçesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca yayında kilisenin mimarisi plan ve fotoğraflar eşliğinde değerlendirilmiştir (1973, s. 235-277). Ötüken, Durukan, Acun ve Pekak, Bursa ve ilçelerindeki vakıf abideleri ve eski eserleri inceledikleri yayınlarında yapıdan Theotokos Manastırı Kilisesi olarak bahsetmişlerdir. Yapının tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında bilginin yanı sıra ayrıca yayında yapının mevcut durumunu gösteren fotoğraflara ve planına yer verilmiştir (1986, s. 76-79). Yapı hakkındaki son güncel eser Yinsel ve Pekak tarafından yayımlanmıştır. Makale yapının kapsamlı tanıtıldığı tek monografik eser olmasından dolayı oldukça önemlidir. Yapının tarihçesini detaylı bir şekilde tartıştıkları yayınlarında araştırmacılar, yapının çizimlerine, restitüsyon önerilerine yer vermişler ve yapıyı benzer örneklerle karşılaştırma yaparak değerlendirmişlerdir (2016, s. 85-104).

11.-12. yüzyıllar arasına tarihlenen yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, ortada naos, batıda narteks, doğuda bema ve apsisin iki yanında dışa taşkın pastoforium hücreleri ile kiborion plan tipini yansıtmaktadır (Çizim 3). Dört yönden haç kollarıyla genişletilen naos, kareye yakın dikdörtgen planlı ve kubbeye örtülüdür.

Çizim 3: Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi, Plan (Çizen: Fenerci, 2013)

Naosun doğusunda bema ve apsis bulunmaktadır. Beşik tonozla örtülü bema düzgün olmayan dikdörtgendir. Yarım yuvarlak kubbeyle örtülü apsis içten yarım daire, dıştan beş cephelidir. Bemanın kuzeyinde ve güneyinde birer açıklıkla kareye yakın dikdörtgen pastoforium hücrelerine geçiş sağlanmaktadır. Yapının batısında üstü düzleştirilmiş çapraz tonozla örtülü narteks kuzey-güney doğrultusunda düzensiz dikdörtgen planlıdır (Resim 9-10)

Resim 9: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı
Kilisesi, Naos, Doğuya Bakış

Resim 10: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı
Kilisesi, Naos, Batıya Bakış

Bursa'daki kiborion planlı son yapı ise şehrin 76 km kuzeydoğusunda yer alan İznik Yenişehir kapı yakınındaki kilisedir (Eyice, 1983, s. 158) (Resim 11-12).

Resim 11: İznik, Yenişehir Kapı Yakınındaki
Kilise, Doğuya Bakış

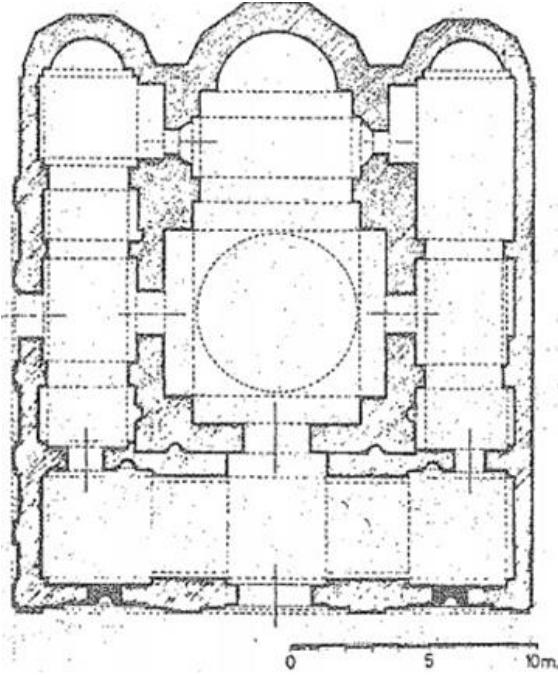

Resim 12: İznik, Yenişehir Kapı Yakınındaki
Kilise, Batıya Bakış

Eyice yapının ilk olarak 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Dr. John Covel tarafından incelendiğini, basit bir krokinin çizildiğini fakat yayımlanmadığını, bu krokinin 1976 yılında J. Raby tarafından yayımlandığını belirtmiştir (Eyice, 1983, s. 159; Raby, 1976, s. 162-164). 1932-38 yılları arasında İznik'te araştırmalar yapan Schneider, yapının tamamıyla çalılarla örtülü olduğunu sadece duvar kalıntılarını tanımlayabildiğini belirtmiştir (Schneider, 1943, s. 18). Yapıyla ilgili en kapsamlı çalışma ise Eyice tarafından gerçekleştirilmiştir. 1971 yılındaki yayınında yapıyı genel olarak tanıtan araştırmacı (1971, s. 314-315), 1983 tarihli yayınında yapıyı mimari özellikleri, süslemeleri ve tarihçesiyle birlikte detaylı bir şekilde ele almıştır (1983, s. 152-167). Yapı 2002 ve 2009 yılında doktora tez çalışmalarında da incelenmiştir. 2002 yılında, Özcan-Özyurt İstanbul ve Anadolu'daki kiborion planlı yapıları ve plan tipinin ortaya çıkışını incelediği doktora tezinde yapının detaylı mimari tasvirini yapmıştır (Özcan-Özyurt, 2002, s. 78-81). 2009 yılında İznik ve çevresindeki Bizans dönemi mimari faaliyetlerini incelediği doktora tezinde Ermiş, yapının mimari özellikleri ve buluntuları tanıtmıştır (Ermiş, 2009, s. 115-128).

Araştırmacılar tarafından yapının inşa tarihiyle ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Schneider yapının duvar işçiliğinden dolayı 1000 yılı civarına (1943, s. 18); Eyice nişlerle hareketlendirilmiş duvarlar ve döşeme mozaïği parçalarından yola çıkarak yapının 11. yüzyıl sonrasına (1983, s. 158,161); Peschlow ise yapıda kullanılan duvar tekniğinin 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kullanıldığını ve yapının da bu tarihler arasında inşa edilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (2004, s. 212).

Yapı doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı, ortada naos, batıda narteks, kuzeyde ve güneyde yan koridorlar, doğuda bema ve içten yarım daire dıştan beş cepheli üçlü apsis düzenlemesiyle kiborion plan tipini yansıtmaktadır. Dört yönden haç kollarıyla genişletilen naos, kare planlı ve kubbeye örtülüdür (Çizim 4). Günümüzde sadece beden duvarlarının bir kısmı ayakta olan yapı oldukça harap durumdadır.

Çizim 4: İznik, Yenişehir Kapı Yakınındaki Kilise, Plan (Eyice, 1987, s. 83)

Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu'da başkent İstanbul dahil Psidia, Pamphylia, Kilikia Trakheia, Bithynia ve Kappadokia bölgelerinde kiborion plan tipine rastlanmaktadır. Hıristiyanlık öncesi dönemlerde tapınak ve mezar mimarisinde kullanılan tip, Hıristiyanlıkla birlikte erken dönemde martyrionlarda, sonraki dönemlerde ise kilise ve şapel mimarilerinde kullanılmıştır.

Plan tipinin Anadolu'da bilinen en erken örnekleri Pamphylia'da iki martyrionda görülmektedir. Birincisi 5. yüzyılın ortaları 6. yüzyılın başlarına tarihlenen Side Mabetler Bazilikasının güneyindeki yapı, ikincisi ise yine Side'de bulunan, 5.-6. yüzyıllara tarihlenen Piskoposluk Bazilikasının güneyindeki çifte yapıdır (Eyice, 1960, s. 53-60). İstanbul'da plan tipinin bilinen en erken tarihli örneği Yuşa Tepesi Hagios Panteleimon Kilisesi'dir. Kilisenin adı ilk olarak Prokopios'un Yapılar kitabında geçmektedir (Prokopios, 1994, s. 38). Tarihçi, Karadeniz'e doğru yol alırken boğaz kıyısında çıkıntı yapan sarp burunda, Aziz Panteleimon'un eskiden üstünkörü yapılmış bir martyrionunun olduğundan İmparator Iustinianus'un yapıyı yıktırarak yerine görkemli bir kilise yaptırdığından bahsetmektedir. Bu bilgiler ışığında yapıyı 6. yüzyıla tarihlenmek mümkündür, fakat Eyice yapıdaki malzemeleri ve tekniği ele alarak, yapının 8.-9. yüzyıllarda yapılmış olabileceğini belirtmektedir (1954, s. 95). Plan tipinin bir diğer örneği Psidia bölgesinde Eğirdir, Nis Adası Hagios Stephanos Manastırı Kilisesi'dir. Yapı 8. yüzyıla tarihlenmektedir (Rott, 1908, s. 88). 9.-10. yüzyıllar arasına tarihlenen İvriz, Ambar Deresi yakınındaki kilise (Restle, 1979, s. 139), 10.-11. yüzyıllar arasına tarihlenen Kırşehir, Üçayak Kilisesi (Eyice, 2004, s. 155) ve 11. yüzyıla tarihlenen Göreme Azize Katherina Kilisesi (Rodley, 1985, s. 182) plan tipinin Kappadokia bölgesi örnekleri olarak gösterilmektedir. İstanbul'da 11. yüzyıla tarihlenen Khora Manastırı Kilisesi (Akyürek, 1996, s. 25-27) ve 11.-12. yüzyıllara tarihlenen Burgazada, Methamorphosis Kilisesi, kiborion plan tipinin 11.-12. yüzyıl örnekleri arasında gösterilmektedirler (Özcan-Özyurt, 1998, s. 69-73). Plan tipinin Kilikia Trakheia örnekleri 6. yüzyıla tarihlenen Silifke, Boğsak Adası Şapeli (Özyurt-Özcan, 2002, s. 111) ve 12. yüzyıla tarihlenen Alanya, Cilvardo Burnu Manastırı Şapeli'dir (Özyurt-Özcan, 2002, s. 106).

Sonuç olarak kiborion Hıristiyan sanatı içinde öncelikle apsis önündeki altların üzerinde ya da kiliselerin içinde bulunan mezarların üzerlerinde yükselerek, bu kısımların kutsallığını vurgulayan bir eleman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kutsallığın vurgulanması isteği zamanla mimariye de yansımıştır. Bizans mimarisinde ise öncelikle mezar yapılarında ve vaftizhanelerde karşımıza çıkan kiborion plan 5. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kilise mimarisinde de tercih edilmiştir. Yapıların çoğunluğu ya günümüze gelememiş ya da temel seviyesinde gelebilmiştir. Çalışma konusu olan yapılardan Kumyaka Başmelekler Kilisesi ve Kurşunlu Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi günümüze, İznik Yenişehir kapı yakınındaki kiliseden daha iyi durumda gelebilmiştir. Kiborion plan tipi, aslında plan olarak genişlemeye uygun olmamakla birlikte Kumyaka Başmelekler Kilisesi'ne süreç içerisinde eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Bununla birlikte kiborion plan tipinin sadece Bizans dini mimarisinde kullanılmadığını, aynı zamanda Türk ve İslam dönemi dini ve sivil yapılarında da kullanılmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Yayınları.
- Akyürek, E. (1996). *Bizans'ta Sanat ve Ritüel*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Bates, W. N. (1909). Archaeological Discussions. *American Journal of Archaeology*. Vol. 13, No. 2, pp. 187-248.
- Bouras, L. (1991). Ciborium, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 1, p. 462. New York: Oxford Press.
- Brubaker, L. ve Haldon, J. (2001). Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources an Annotated Survey. *Birmingham Byzantine & Otoman Monograph*, 7.
- Buchwald, H. (1967). Preliminary Note on the Church of the Archangels at Sige. *JÖBG*, 16. pp. 305-309. Köln-Wiener-Wien: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Graz-Cologne.
- Buchwald, H. (1969). *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*. Wien-Köln-Graz: Verlag Hermann Böhlau Nachf.
- Buchwald, H. (1984). Western Asia Minor as a Generator of Architectural forms in the Byzantine Period, Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production?. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik – Band 34*, p.199-234. Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Büyüköğen, K. (1969). *Tirilye ve Siyi'deki Bizans Kiliseleri* (Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul).
- Covel, J. (1998). Dr. John Covel Voyages en Turquie 1675-1677, *Realites Byzantines* 6. Paris: Editions P. Lethielleux.
- Davies, J. G. (1953). *The Origin and Development of Early Christian Church Architecture*. New York: Philosophical Library.
- Dennert, M. (1997). Mittelbyzantinische Kapitelle, Studien zu Typologie und Chronologie. *Asia Minor Studien, Band 25*, 188. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.
- Ebersolt, J. (1934). *Monument d'Architecture Byzantine*. Paris: Éditions d'Art et d'Histoire.
- Erdmann, K. (1943). *Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden*. Berlin: Kupferberg.
- Ermiş, Ü. M. (2009). *İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul).
- Eyice, S. (1954). Remarques sur deux Anciennes Églises Byzantines d'Istanbul: Koca Mustafa Paşa Camii et l'Église du Yuşa Tepesi. *Actes du IXème Congrès International des Atudes Byzantines*, Thessalonique 1953. Atina, cilt I, s. 190-195.
- Eyice, S. (1960). Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri. V. *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, s.53-60. Ankara: TTK Yayınları.
- Eyice, S. (1980). *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos Devri Anıtları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

- Eyice, S. (1983). Die Byzantinische Kirche in der Nähe des Yenişehir-Tores zu Iznik (Nikaia) (Kirche C), in *Byzantino-Altaica. Festschrift für Hans Wilhelm Haussig (Materialia Turcica, 7-8)*, pp. 152-167. Bochum.
- Eyice, S. 1987. İznik, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1 (Kasım), 65-116.
- Eyice, S. (2004). Kırşehir’de Üç-Ayak Adındaki Yapı Kalıntısında Araştırmalar. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S.17/2. s. 125-167. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fakhry, A. (1951). *The Necropolis of el-Bagawât in Kharga Oasis*. Kairo: Government Press.
- Foss, C. (1967). Historical Note on the Church of Sige. *JÖBG*, 16. pp. 309-317. Köln-Wiener-Wien: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Graz-Cologne.
- Foss, C. (1992). Sige. *The Oxford Dictionary of Byzantium (c. III, s. 1893)*. Oxford: Oxford University Press.
- Grabar, A. (1946). *Martyrium. Recherches sur le Culte des Reliques et l'art Chrétien Antique*. Paris: Collège de France.
- Hamilton, J. A. (1933). *Byzantine Architecture and Decoration*. London: Batsford.
- Hamilton, M. (1906). *Incubation or The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. London: W. C. Henderson & Son, St. Andrews Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co.
- Hasluck, F. W. (1929). *Christianity and Islam under the Sultans*. (Ed. Margaret M. Hasluck). Vol I. Oxford: Clarendon Press.
- Hasluck, F. W. (1906/7). Bithynica. *The Annual of the British School at Athens. Vol-13*, (Session 1906-1907), pp. 285-308. London: Kraus Reprint 1971.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus*. Cambridge: University Press.
- Janin, R. (1975). *Les Églises et Les Monastères des Grands Centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Ladros, Galesios, Trebizonde, Athenes, Thessalonique)*. Paris.
- Khatchatrian, A. (1971). *L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*. Paris: Klincksieck.
- Kleonymos, M. ve Papadopoulos, K. (1867). *Bithnika*. Constantinople.
- Köroğlu, G. (1994). *Bizans Sanatı'nda İkonoklazma Dönemi*. (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul).
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Baltimore: Penguin Books.
- MacFarlane, C. (1850). *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*. Vol 2. pp. 86-92. London: John Murray, Albemarle Str.
- Mango, C. (1968). *The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia*. *Dumbarton Oaks Papers*, c.22, 169-176.
- Mango, C. ve Ševčenko, I. (1973). Some Church and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 27. pp. 235-277. Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*. (Çev. M. Kadiroğlu). Ankara: Rekmay Ltd. Şti.
- Mention, B. (1935). *L'Olympe de Bithynie, Ses Saints, Ses Couvents, Ses Sites*. Paris: Bonne Presse.
- Mercangöz, Z. (1992). Kapıkırı Adası'ndaki Manastır Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 6, s. 73-90. İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Millingen, A. V. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*. pp.316. London: Macmillan and Co. Limited.
- Ousterhout, R. G. (1985). The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 35. p. 261-280. Wien.

- Ötügen, Y., Durukan, A., Acun, H. ve Pekak, S. (1986). *Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler*, 4. syf. 473-476. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özyurt-Özcan, H. (2002). *Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin İstanbul ve Anadolu’daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul)..
- Peschlow, U. (1972). Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesis-Kirche in İznik. *IstMitt*, 22, s.145-187.
- Pekak, S. (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Prokopios. (1994). *İstanbul’da Iustinianus Döneminde Yapılar, Birinci Kitap*. (çev. E. Özbayoğlu). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Raby, J. (1976). A seventeenth century description of İznik-Nicaea. *Istanbul Mitteilungen*, XXVI, 149-188.
- Ramazanoğlu, M. Eine Kirche in Bithynien, *Actes (Pepragmenon) du IX. Congres, Int. des Studes Byzantin Salanique 1953, Atina*. 1955, s.440-442.
- Restle, M. (1979). *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens I-II*. Wien: VÖAW.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmaeler aus Psidien, Pamhylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Sedlmayr, H. (1935). Zur Geschichte des Justinianischen Architektursystems. *Byzantinische Zeitschrift – A*. 35, P. 38-69. Wien: Herr Herbert Bauer.
- Schneider, A.M. (1943). *Die Römischen und Byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea*. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut, 1943.
- Smith, E. B. (1971). *The Dome, a Study in the History of Ideas*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Spon, J. ve Wheler, G. (1678). *Voyage d’Italie, de Dalmatie, et du Levant*. Vol. I, pp. 275. Lyon: Avec Privilege Dv Roy.
- Strzygowski, J. (1936). *L’ancien art chrétien de Syrie*. Paris: E. De Boccard.
- Texier, C. (1862). *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d’Asie*. Paris: Firmin Didot Frères.
- Tunay, Mehmet İ. (1984). Türkiye’de Bizans Mimarisinde Taş ve Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul).
- Wessel, K. (1966). Ciborium, *RBK – I*. s. 1055. Stuttgart: A. Hiersemann.
- Wilkinson, J. (1972). The Tomb of Christ: An Outline of Its Structural History. *Levant IV*. pp. 83-97.
- Wulff, O. (1914). *Altchristliche und Byzantinische Kunst, Vol-II*. Berlin-Neubabelsberg: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- Yıldızalp, A. (1997). Ciborium. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. C-I*, s. 346. İstanbul: Yem Yayınları.
- Yinsel, S. ve Pekak S. (2016). Kurşunlu’da (Elegmi) Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 151, s.85-104, İstanbul.